

GRAŻYNA KODYM-KOZACZKO*

METAMORFOZY FUNKCJI I KOMPOZYCJI PLACU WOLNOŚCI W POZNANIU

METAMORPHOSES OF FUNCTIONS AND COMPOSITION OF WOLNOŚCI SQUARE IN POZNAŃ

Streszczenie

Plac Wolności w Poznaniu (do 1919 r. Wilhelmsplatz) powstał pod koniec XVIII w. po włączeniu Wielkopolski do Prus. O jego charakterze zadecydowały budowle kulturalne, w tym polskie fundacje (Biblioteka i galeria Raczyńskich i „Bazar”). Plac w 2 poł. XIX w. i 1 poł. XX w. uatrakcyjniły ekskluzywne hotele, domy handlowe, banki i luksusowe kamienice. We jego wnętrzu wysoka zieleń tworzyła klimat niewielkiego parku. Mimo powstania na początku XX w. nowego centrum administracyjnego, plac nie stracił funkcji „serca miasta”. Jednak od połowy XX w. postępująca strukturalna erozja śródmieścia Poznania spowodowała upadek znaczenia jego przestrzeni publicznych. W 1993 r. władze – niezainteresowane rewitalizacją placu, oddały decyzję o jego kształcie przestrzennym inwestorowi budującemu podziemny parking. Zachowawcza koncepcja zagospodarowania spowodowała, że plac pozostaje przestrzenią martwą.

Słowa kluczowe: plac, pierzeja, przestrzeń publiczna

Abstract

Wolności Square in Poznań (until 1919 named "Wilhelmsplatz") was created at the end of 18th century after Wielkopolska's incorporation to Prussia. Its character was determined by cultural buildings, including Polish foundations (the Raczyński Library and Gallery, as well as "Bazar"), supplemented during the 19th century and the first half of the 20th century with high standard commercial, hotel and banking services. Tall plants inside the square created a climate of a small park. Despite creation of a new administration centre at the beginning of the 20th century, the square did not lose its importance as "a town heart". However, structural erosion of the Poznań centre during the second half of the 20th century caused a decline of its public spaces. In 1993 authorities were not interested in revitalisation of the square; they passed the decision concerning its spatial arrangement to an investor building an underground parking there. Their conservative development concept made the square a dead space.

Keywords: square, frontage, public space

* Dr inż. arch. Grażyna Kodym-Kozaczko, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury, Politechnika Poznańska.

1. Wstęp

„Plac Wolności, choć znajduje się w sercu miasta, jest placem koło którego przechodzi się obojętnie lub przekracza się idąc do określonego celu i przez to jest placem martwym. Dzieje się tak dlatego, że w jego obrębie nie ma miejsca, które przyciąga ludzi” – napisał w 1993 r. laureat nagrody w konkursie na opracowanie koncepcji zagospodarowania placu¹. Obecne zagospodarowanie jego wnętrza wielkim ogródkiem piwnym pozostałym po mistrzostwach Europy w piłce nożnej stanowi symbol upadku tej niegdyś prestiżowej przestrzeni, symbolicznej dla tożsamości krajobrazu kulturowego Poznania i etosu jego mieszkańców.

2. Miasto z nowym „sercem”

Plac Wolności, położony na styku miasta średniowiecznego oraz XIX-wiecznego, tworzących obecnie zasadniczą część śródmieścia Poznania, powstał po przyłączeniu w 1793 r.² Wielkopolski do Prus w wyniku akcji urbanistycznej władz zaborczych. Po zachodniej stronie miasta wytyczono obsadzoną drzewami promenadę, z dwiema jezdniami i aleją spacerową po środku (Aleje Wilhelmskie, ob. Marcinkowskiego). W 1798 r. prostopadle do bulwaru powstał plac o wymiarach 300 × 85 m, do 1919 r. nazwany Wilhelmskim. W latach 1802–1804 na dłuższej osi placu zrealizowano Teatr Miejski (proj. F. Gilly), który przesądził o jego reprezentacyjnej funkcji. Wkrótce obramowane wysoką zielenią wnętrze, jak pozostałe place Poznania, pełniło rolę niewielkiego parku.

Po 1815 r. Poznań stał się stolicą cieszącego się pewną niezależnością Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Jednak w wyniku polityki ekonomicznej państwa region podupadł gospodarczo. Władze centralne rozwijały jedynie administracyjne funkcje miasta, a po uznaniu go w 1828 r. za fortecę, urządzenia militarne do końca XIX w. zahamowały jego rozwój. W tej sytuacji podstawowe znaczenie dla kształtowania obrazu oraz przekazu ideowego placu miał mecenat Edwarda Raczyńskiego i jego koncepcja Poznania jako „Nowych Aten”. Fundacje Raczyńskiego: szpital, wodociąg, biblioteka, muzeum, pomniki, szkoła realna, planowany uniwersytet, miały przekształcić Poznań w nowoczesne, wielonarodowe centrum. Ta wizja była całkowicie odmienna od ówczesnej natury miasta: zamkniętej mieszczańskiej komuny z domieszką prowincjonalnego środowiska urzędniczo-wojskowego. Głównym forum „Nowych Aten” miał być plac Wilhelmski. Biblioteka Raczyńskich oraz sąsiadująca z nią galeria (wzniesiona dla wybitnej kolekcji malarstwa A. Raczyńskiego) dzięki jakości architektury oraz położeniu stały się dominantami placu i całego górnego miasta.

Śladem Raczyńskich poszli kolejni mecenasi, którzy wobec bierności władz podjęli wysiłek rozwijania miasta. Po południowej stronie placu, wzdłuż ul. Nowej powstał w wyniku „zbiorowego i demokratycznego działania” – „Bazar”, ośrodek polskiego życia społecznego, umysłowego i gospodarczego. W latach 1897–1899 gmach został od strony placu rozbudowany przez R. Sławskiego, zyskując „pełną ruchu i fantazji” neobarokową fasadę. Wzniesione obok, na początku XX w., Muzeum im. cesarza Fryderyka III, mimo surowych form elewacji, nie zdominowało polskich realizacji.

W latach 30. XIX w. wokół placu, dzięki położonym na Alejach poczcie i stacji dyliżansów, rozwinęła się „dzielnica” hoteli, która zmieniła skalę i jakość obudowy wnętrza. W latach 40. lokalizowano tu budynki dowództwa armii i komendantury wojskowej³.

W latach 1878–1879 w odpowiedzi na kolejną podziwianą polską fundację „Teatr Polski” wzniesiono na miejscu dawnego gmachu Gilly’ego, nowy teatr niemiecki. We wnętrzu placu istniały wówczas trzy aneksy o zróżnicowanych funkcjach: reprezentacyjny placyk przed teatrem z pomnikiem bitwy pod Nachodem z 1868 r., rozległa obramowana zielenią przestrzeń środkowa – forum uroczystości miejskich i wojskowych oraz rekreacyjny skwer założony przed Biblioteką Raczyńskich w 1856 r. W latach 90. XIX w. po raz kolejny zmieniła się skala obudowy placu dzięki monumentalnym, luksusowym kamienicom, których dolne kondygnacje zajęły domy handlowe i banki.

3. W poszukiwaniu nowej formy serca

Na początku XX wieku w ramach wielkiej akcji rozbudowy Poznania władze postanowiły wznieść ambitniejszy architektonicznie teatr niemiecki. Omawiano różne rozwiązania lokalizacji gmachu, o czym świadczy artykuł zamieszczony w miesięczniku „Städtebau” z 1905 r.⁴ J. Bartschat na miejscu istniejącego teatru zaprojektował na niewielkim skwerku pawilon dla orkiestry wojskowej. Natomiast bogato ukształtowany budynek reprezentacyjny miał stanąć we wschodniej części placu, przy Alejach, poprzedzony pomnikiem cesarza Fryderyka Wilhelma III z 1902 r. W ten sposób uformowałyby się dwa wnętrza, mniejsze o wymiarach 90 × 90 m – poświęcone kulturze wysokiej (zdefiniowane przez Bibliotekę Raczyńskich, „Bazar”, Muzeum, teatr i luksusowe hotele) oraz większe – podłużne o wymiarach 85 × 200 m, przeznaczone dla rekreacji. Ostatecznie teatr powstał w nowej Dzielnicy Cesarskiej. Stary gmach w 1912 r. przebudowano na lokale handlowe i elegancką kawiarnię Hohenzollern z ożywiający plac tarasem.

Zakończył się wówczas trwający ponad stulecie proces tworzenia funkcjonalnej indywidualności placu Wolności jako ekskluzywnej przestrzeni publicznej. Plac był wówczas elementem historycznej osi ośrodków centralnych Poznania, narastającej w porządku kolejnych etapów rozwoju miasta. Tworzyły ją: centrum religijne na Ostrowie Tumskim (IX–X w.), dzielnica handlu i rzemiosła – Stare Miasto z rynkiem i ratuszem (lokacja w 1253 r.), plac Wolności – ośrodek kultury i biznesu, a kończyło centrum administracyjne (po I wojnie światowej również uniwersyteckie), czyli wzniesiona na początku XX w., na miejscu pruskich fortyfikacji, Dzielnica Reprezentacyjna z Forum Cesarskim. Poszczególne elementy tej osi, zasadniczo różniące się charakterem przestrzeni urbanistycznych i obudowy architektonicznej, połączone atrakcyjnymi ciągami ulicznymi, nie stanowiły dla siebie konkurencji, mimo że ideowe relacje między nimi nie zawsze były bezkonfliktowe (architektura Dzielnicy Cesarskiej zawierała wrogi Polakom program ikonograficzny). To współdziałanie tworzyło jakość przestrzeni publicznej Poznania, która po rozbudowie i modernizacji miasta na początku XX w. zyskiwała europejski standard.

Plac Wolności stał się na przełomie lat 1918/1919 miejscem ważnych wydarzeń historycznych: manifestacji, wybuchu powstania wielkopolskiego oraz uroczystej przysięgi żołnierzy armii wielkopolskiej. Mając to w pamięci, władze miasta w 1922 r. z rozpięły konkurs na „przeistoczenie Placu Wolności w Poznaniu”⁵. Projekt na podstawie rozwiązań konkursowych wykonał S. Kirkin⁶. Celem modernizacji było ujednoczenie i zmonumentalizowanie wnętrza, podzielonego dotychczas na kilka aneksów. W 1929 r. odbyła się w Poznaniu Powszechna Wystawa Krajowa. Liczne budowle wzniesione na jej potrzeby rozszerzyły śródmieście w kierunku zachodnim. Jednak plac Wolności utrzymał swoje znaczenie. Świadczy o tym konkurs na projekt gmachu Oddziału PKO rozpisany w 1934 r., którego „sylwetka (...) powinna stanowić główny akcent Placu Wolności, (...) i przez to stanowić czynnik reklamowo-propagandowy działalności PKO”⁷. Z tego powodu we wszystkich zgłoszonych projektach rozwiązaniem był przeskalowany drapacz chmur. Dzięki interwencji W. Czarneckiego – architekta miejskiego sąd konkursowy przekonał inwestora do zmiany decyzji, ponieważ obudowa placu Wolności była ściśle określona miejską ordynacją budowlaną: tworzyć ją miały domy o pięciu kondygnacjach, przy wysokości gzymsu 17,5 m od poziomu chodnika (tzw. gzyms poznański)⁸. Urbanista krytykował wysoką bryłę umieszczoną w pierzei przypadkowo, zwróconą do placu ciemną, północną stroną, rzucającą nań długi cień. Ostatecznie J. Dobrzańska i Z. Łoboda zrealizowali w 1937 r. modernistyczny gmach wpisujący się gabarytem w zabudowę, wzbogacający przekaz ideowy architektury placu o nowoczesny akcent.

Kolejne unowocześnienie placu przeprowadzono w latach 60., na podstawie zamkniętego konkursu wygranego przez zespół: W. Milewski i Z. Skupniewicz. Po raz kolejny zredukowano zieleni wysoką. We wschodniej części placu zrealizowano basen z fontanną. Przed Bibliotekę Raczyńskich przeniesiono z Alej Marcinkowskiego pomnik Hygei, pamiątkę po mecenacie E. Raczyńskiego. Powszechnie uważano, że jest on zbyt kameralny dla rozległego placu. Inny z zespołów uczestniczących w konkursie (B. Celi-

chowski, W. Kasprzycki, W. Wojciechowski) przedstawił koncepcję podzielenia wnętrza niskimi, transparentnymi pawilonami jako rodzaj prowokacji, poszukującej przeznaczenia dla pustoszejącego placu.

4. Miasto bez „serca”

Jeszcze w latach 60. wypadało co jakiś czas pokazać się w tym dawnym „salonie” Poznania, gdy rozświetlona neonami ul. 27 Grudnia wabiła amatorów miejskich przechadzek. Niestety, arterie średnicowe (częściowo zrealizowane na podstawie planu ogólnego z 1962 r.) wtłoczone w ulice śródmieścia Poznania rozerwały historyczną oś „centralną”, osłabiając lub wręcz niwecząc znaczenie najważniejszych przestrzeni publicznych. Degradacja przestrzenna i funkcjonalna placu Wolności spotęgowana została przez liczne ubytki w pierzejach Alej i ul. 27 Grudnia (pozostałość po wojnie! i niezrealizowanych koncepcjach modernizacji śródmieścia), ciągnące się latami budowy (Muzeum Narodowego, odbudowa „Bazaru”), zmiany przeznaczenia budynków oraz postępującą destrukcją zieleni.

W 1993 r. Oddział Poznański SARP rozpiisał konkurs na zagospodarowanie placu Wolności. P. Wędrychowicz z zespołem zaproponowali podział placu na trzy strefy, skomponowane wzdłuż osi podłużnej. Przed Biblioteką Raczyńskich przewidziano zagłębiony placyk zawierający wyjścia z parkingów i podziemnego pasażu, łączącego plac z podziemiami „Bazaru” i Muzeum Narodowego, dostosowany również do obsługi masowych imprez. Dominantę środkowej części wnętrza miał stanowić pomnik Wolności, odpowiedni do rozległości placu. Był to powrót do dawnego modelu placu jako sekwencji kilku zróżnicowanych enklaw funkcjonalnych.

Ostatecznie miasto dało całkowitą swobodę inwestorowi (realizującemu podziemny parking), który odtworzył niepozbanioną wad kompozycję z 1922 r. Nie przewidziano nowych funkcji aktywizujących wnętrze, nie przystosowano go do organizacji masowych imprez. Tanie wyposażenie, niezharmonizowane z zachowawczą kompozycją elementy naziemnej infrastruktury parkingu, prawie całkowity brak zieleni, ciekawych akcentów architektonicznych, pogłębiły wrażenie martwej nudy.

Rewitalizacja przestrzeni publicznej Poznania powinna być oparta na znajomości historii, a nie na beznamiętnym wobec niej uzależnieniu. Dążenie do zachowania tożsamości miejsca powinno się łączyć z refleksją nad współczesnymi funkcjami przestrzeni publicznych i zrozumieniem, że jak niegdyś powinny one tworzyć wielofunkcyjny system przestrzenny. Tymczasem wbrew programom (np. „Trakt Królewsko-Cesarski”, „Powrót miasta nad rzekę”) rezygnacja władz z odpowiedzialności za kształt otwartych przestrzeni publicznych dotyczy nie tylko placu Wolności. A poznaniacy, jak przed prawie dwustu laty, chcą wpływać na kształt swego otoczenia. Wielka akcja protestów przeciw rozprzedawaniu Zajezdni Tramwajowej, unikatowej Starej Gazowni, uświadomiła desperację mieszkańców, rozpaczonych programem modernizacji, w którym galerie handlowe mają zastępować przestrzeń publiczną, serwując beznamiętną konsumpcję jako główną formę miejskiej aktywności.

Przypisy

¹ [8], s. nienumerowane.

² [1], s. 117, 119, 160, 165, 195.

³ [2], s. nienumerowane.

⁴ Omówienie artykułu w: [3], k. 240-241.

⁵ [4], s. 10.

⁶ [5], s. 175.

⁷ [6], s. 236.

⁸ [7], s. 141-149.

1. Introduction

"Presently, Wolności Square, although situated in the heart of the town, is a square you pass with no emotions or cross it heading somewhere, which makes it a dead square. It is so due to the fact that 'within its limits there is no point which attracts people" wrote in 1993 a winner of SARP (Association of Polish Architects) Competition Award for Working Out a Concept for Wolności Square¹.

2. City with new "heart"

Wolności Square, situated where a medieval and 19th century towns meet and which now constitute a principal part of Poznań town centre, was constructed following a town planning action initiated by occupying authorities after Wielkopolska's incorporation to Prussia in 1793². In the western side of the town, at first a promenade was drawn with trees planted along, two lanes and a walking alley in the middle (Wilhelmowskie Avenue, presently Marcinkowskiego Avenue). In 1798, an oblong square (300 × 85 m) was created, perpendicular to the boulevard, until 1919 called Wilhelmowski Square (William Square). After the 1803 fire a further part of the upper town was designed. Between 1802 and 1804 along the longer axis of the square the Municipal Theatre was constructed (designed by F. Gilly), which determined representative functions of the square interior. Soon, framed with tall greenery, like another Poznań squares, it played a role of a leisure square.

After 1815 Poznań became a capital of a partially independent Great Duchy of Poznań. However, due to economic policy of the state the region collapsed. The central government developed exclusively administrative functions of the town, and having proclaimed it as a stronghold in 1828 focused on military facilities, which resulted in hindering Poznań development until the end of the 19th century.

In such circumstances the basic significance for the new square image creation and passing ideas had a patronage of Edward Raczyński and his concept of Poznań as a "New Athens". Raczyński Foundations: hospital, water piping system, library, museum, statues, school, planned university, were to change Poznań into a modern, multinational centre, open to needs of inhabitants and new civilisation challenges. Wilhelmowski Square, up to that moment the centre of a German housing estate, was to be a main forum of "New Athens". The library and its neighbouring gallery (erected to accommodate A. Raczyński's eminent collection of paintings) due to the quality of their architecture and their location became dominants of the square and the entire upper town.

The Raczyński Foundation was followed by other benefactors who seeing passive authorities took an effort to develop various functions of the town. Soon, on the southern part of the square, along Nowa Street a new centre of Polish social, economic and intellectual life was created: "the Bazar", an outcome of "common and democratic action".

In the thirties of the 19th century, owing to a post office and stage-coach depot located at the neighbouring avenues, a hotel "district" was created around the square, which changed the scale and quality of the interior surrounding. In the forties, army command and military headquarter buildings were located here³.

Between 1878 and 1879, a new German theatre was erected replacing Gilly's building. However, a not very ambitious implementation turned to a failure. Consequently, three parts with varied functions existed within the square: a small representative palace with a monument commemorating the battle of Nachod in front of the theatre; a vast framed in greenery central area – a forum for municipal and military celebrations; and a leisure square with curvy paths, created in 1856 by the Raczyński Library.

In the nineties, another change in the scale of the square frame followed as a result of construction of monumental, luxurious tenant houses, with lower floors taken by warehouses and banks.

3. In search of new form of the heart

At the beginning of the 20th century, within the framework of a wide-scale action aimed at Poznań enlargement and upgrading its civilisation standard, it was decided to construct another theatre. Various concepts concerning the building localisation were discussed, which is reflected in an article published in "Städtebau" monthly of 1905⁴. J. Bartschat designed a pavilion for a military orchestra, situated on a small square which replaced the existing theatre. The battle of Nachod monument remained. Also, a richly shaped representation building was to be erected in the eastern part of the square, near the Avenue, preceded by the statue of Emperor Frederick William III. This way two squares would have been created: a smaller one (90 × 90 m) – serving high culture and a bigger one – oblong (85 × 200 m), designed for leisure.

Eventually, the theatre was constructed in a new Imperial District. The old building of 1912 was changed to accommodate shops and a posh 'Hohenzollern' teahouse, with a terrace which made the square livelier. Creation of a new administrative centre located west of the downtown at the beginning of the 20th century did not change the square's dominating role in the space of Poznań because it connected various functions. It was also a vital forum for historic events.

In 1922, a competition was launched, aimed at 'transformation of Wolności Square in Poznań'⁵. A construction design based on competition proposals was created by S. Kirkin⁶. The aim of modernisation was to unify the interior that had been divided into a few parts. In 1929 Poznań was a venue of the General National Exhibition. Numerous buildings, later adapted for public functions, were erected for that purpose which enlarged the town centre westwards. Nevertheless, Wolności Square remained significant. It was reflected in a competition for a design of PKO Bank branch building announced in 1934. The competition rules said that 'the building silhouette should be the most dominant point of Wolności Square, (...) serving as a propaganda and advertising element for the PKO Bank'⁷. As a result, all submitted designs contained a sky-scraper. Owing to intervention taken by W. Czarnecki, a town architect, reconstruction of Wolności Square was precisely defined by the town construction ordinance and even most prestigious investor was not in a position to change it⁸. Finally, architects J. Dobrzańska and Z. Łoboda implemented, in 1937, a design which was in line as to its size with surrounding buildings, with only last retracted floor being elevated.

4. City without the heart

Another modernisation of the square was done in the 60s, based on the outcome of a restricted competition, won by W. Milewski and Z. Skupniewicz team. As a result, again the tall greenery was reduced. In the eastern part of the square, a pool with a fountain was created. Hygeia Statue, a memory of E. Raczyński patronage, was moved from Marcinkowskiego Avenue to the front of the Raczyńscy Library. Another team participating in the competition (B. Celichowski, W. Kasprzycki, W. Wojciechowski), presented a concept of dividing the square with low, transparent pavilions. It was supposed to be a kind of provocation, searching for a new function for an empty interior.

P. Wędrychowicz with his team – winners of SARP (Association of Polish Architects) Competition Award for Working Out a Concept for Wolności Square – proposed dividing the square into three zones, composed along the longitudinal axis. In front of the Raczyńskich Library, a small sank-in-the-ground square was created, containing exits from the parking and the underground passage, connecting the square with the underground parts of "Bazar" and the National Museum, tuned also to servicing mass events. The dominant of the middle part of the interior was to be the Statue of Freedom, proportional to the size of the square.

Finally, the town did not face the challenge of interior revitalisation. It gave a liberty to the investor constructing an underground parking there, who recreated an anachronic and faulty composition dated

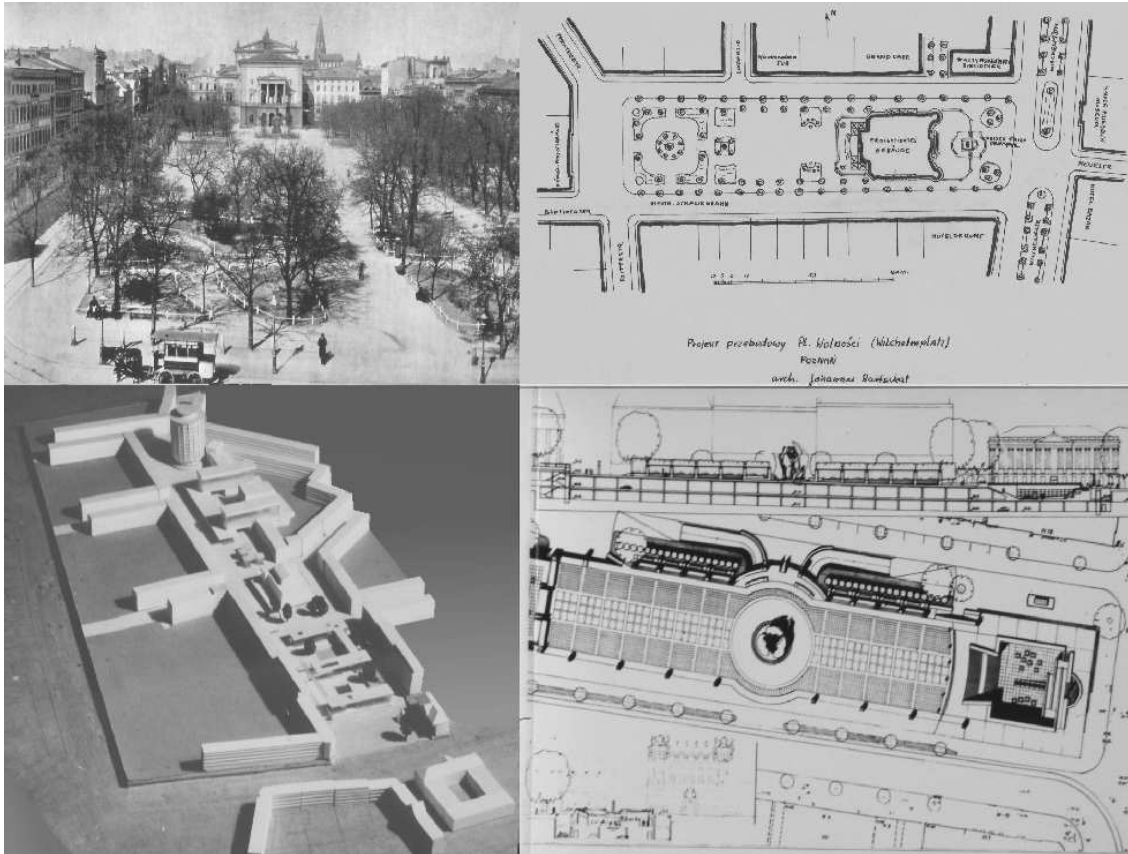
back to 1922. Cheap accessories, inharmonious with conservative composition elements of the surface parking infrastructure, lack of greenery, water or interesting architectonic accents deepened the feeling of dead boredom.

Endnotes

- ¹ [8], unnumbered pages.
² [1], p. 117, 119, 160, 165, 195.
³ [2], unnumbered pages.
⁴ [3], k. 240-241.
⁵ [4], p. 10.
⁶ [5], p. 175.
⁷ [6], p. 236.
⁸ [7], p. 141-149.

Bibliografia – Bibliography

- [1] Kębłowska-Ostrowska Z., *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Warszawa 1982.
 [2] Kuszczalski A., *Plac Wolności, jego dzieje i rozwój przestrzenny*, Konkurs SARP nr 757 na opracowanie koncepcji programowo-przestrzennej zagospodarowania Placu Wolności w Poznaniu, mpis, OP SARP, Poznań 1993.
 [3] Czarniecki W., *Projekt przebudowy Placu Wolności z 1905 roku*, Papiery Władysława Czarnieckiego, Biblioteka Raczyńskich, rkp. 2587-II.
 [4] *Konkurs na przeistoczenie placu Wolności w Poznaniu*, Architekt 1922/5.
 [5] Załęski A., *W ogrodach poznańskich*, Kronika Miasta Poznania, z. 2, 1931.
 [6] *Konkurs na projekt szkieletowy Oddziału P.K.O. w Poznaniu*, Architektura i Budownictwo, 1934/8.
 [7] Czarniecki W., *Wspomnienia architekta*, opr. H. Grzeszczuk-Brendel i G. Kodym-Kozaczko, t. 2, Poznań 2006.
 [8] Wędrychowicz P., Kałużny A., Granowski M., *Opis do pracy nr 7*, Konkurs SARP nr 757 na opracowanie koncepcji programowo-przestrzennej zagospodarowania placu Wolności w Poznaniu, mpis, OP SARP, Poznań 1993.

- II. 1. Plac Wilhelmowski ok. 1880 r. Projekt budynku reprezentacyjnego z 1905 r., J. Barszchat. Koncepcja zagospodarowania placu Wolności B. Celichowski z zespołem. Koncepcja zagospodarowania placu Wolności, P. Wędrychowicz z zespołem, 1993
- III. 1. Wilhelmowski Square, about 1880. Design of a representative building of 1905 r., J. Barszchat. The concept of Wolności Square development B. Celichowski and his Team. The concept of Wolności Square development P. Wędrychowicz and his Team, 1993